

ERLATIBOAK IDAZLE ZAHARRENGAN

Arrasate, 1979-XII-22

Rudolf P. G. de Rijk
Leiden-go Ikastetxe Nagusian

Aurreko hitz bi:

Idazburu hau lan honi ekitean baino lehen emana nuen eta zen bezala utzi dut. Hala ere, zabalegia da nere lan apal honentzako. Euskal idazle zaharrek erabilitako erlatibosistema behar bezala aztertzeko lan luze-luze bat beharko litzateke, eta gaiak merezi lukeen hainbat egiteko astirik eta kemenik ez dut izan.

Bidaliko nuen ala ez, zalantzan ibili naiz, eta azkenean lantxo hau dagoen bezala argitaratzen badut, arrazoi bakar batengatik dela aitortu beharrean nago. Euskaljoskera sailean hainbeste zor diodan Altube-tar Seber maisuaren oroimen argitsua ospatzen dutenen artean huts egin nahi ez nukeelakoa, alegia.

I. ERLATIBOA ZERTAKO?

Berehala gaian sartzearren, begira diezaiozun honako esaldi honi:

1. Aitak irakurri nahi du amak erre duen liburua.

Zer jakiten dugu hori entzunik? Aitak liburua irakurri nahi duela, alegia. Jakite hau perpaus nagusiari dagokio:

1a. Aitak irakurri nahi du liburua.

Jakin ere, gehiago dakigu. Zein liburu irakurri nahi duen aitak dakigu ere: amak erre duena. Hori, perpaus erlatiboari esker dakigu:

1b. Amak liburua erre du.

Ohar gaitezen, bidenabar, (1)b hau egiaztat ematen dugula nahitaez, esaldi (1) esatean. Eta egiaztat ematen duguna ez da 'amak zerbait erre duela' bakarrik, 'amak liburua erre duela' ere bai.

Esaldi (1) entzutean, *liburu* hitza behin baizik ez dantzugu. Gramatikalariek diotenez, esaldiaren azaleko egituran *liburu* hitza behin baizik ez dager. Bainan esaldi horrek daukan erlatiboa berez ikertu nahi badugu, hor *liburu* hitza sartzeari egoki zaigu analisisa egiteko. Horrengatik perpaus erlatiboa *amak liburua erre du* dela esan dugu, ez *amak erre du* bakarrik.

Hori dela eta, esaldiaren sakoneko egituran *liburu* hitza bitan dagerrela diote gramatikalariek. Honelatsu, alegia (1):

(1'). Aitak irakurri nahi du amak liburua erre duen liburua.

Era berean, esaldi (2) -ri begiratzen badiogu, sakonean (2') dela ikus dezakegu:

(2). Atzo etxea saldu nion gizonak dirurik ez du.

(2'). Atzo etxea gizon bati saldu nion gizonak dirurik ez du.

Azaleko egitura ez badago ere, sakoneko egitura agertzen den izen sintagma hau "isilekoa" deituko dut. Hemen, beraz, *gizon bati*.

Azaleko egituraraino irauten duen izen sintagma "ondokoa" deitzen du Goenaga-tar Patxi aitak bere *Gramatika bideetan* deritzan liburuan, eta nik ere hala deituko dut.

Azken adibidean ikusten denez, isilekoak eta ondokoak atzizki ezberdinak eraman ditzakete: *gizon bati* eta *gizonak*.

Ba-liteke, esaten ez den zerbait sakoneko egitura sartzeari gramatikalarien joko huts bat iruditzea. Bainan ez dut uste hala denik. Hiztun arruntak ere, esaldia ulertzeko beste

---

(1) Esaldiaren egiazko sakoneko egitura, hori baino askoz korapilotsuagoa da. Baina ematen duen forma hau gure oraingo xedeetarako nahikoa da.

horrenbeste egiten duela uste izateak bidezkoa baitirudi. Bihur gaitezen orain lehengo harira.

Esaldi (1)-ean eta beste honelakoetan, perpaus erlatiboaren eginbeharra bistan dago. Perpaus nagusiak liburu bat aipatzen digu eta erlatiboak adierazten nongo liburua den. Eginbehar hau, ordea, nola betetzen du erlatiboak?

Erlatiboak, perpausa baita, egokera nahiz egikera marrazten digu. Lehengo adibidean, amak liburua erre duela-koa, eta bigarreanean, atzo etxea gizon bati saldu niolakoa. Erlatiboak, nolabait esateko, dei giten digu: begira nik aurkezten dizudan egikera horretara, hor aurkituko baituzu bilatzen duzun zera. Nongo liburua? Amak liburua erre delako kontu hartan dagoen liburu bera. Nongo gizona? Atzo etxea gizon bati saldu niolako kontu hartan dagoen gizon bera. Holaxe laguntzen digu erlatiboak esaldia ulertzen.

Aurten Mundaizen egindako mintzaldian (2) azaldu dudanez, erlatibo-atzizkia *-n* da, lokatibo-atzizkia bezala. Honen zergatiaz orain erraz jabetzen gara, erlatiboaren egin-kizuna ikusirik. Perpaus erlatiboak ondokoaren nor-izatearen giltza non dagoen erakusten baitigu, bera lokatiboan jarritako perpaus bat izateak ezin egokiago dirudi.

Neurria ez pasatzeko, gauzatxo bat euki behar dugu gogoan, hala ere. Erlatiboa genitibotzat jo dutenak ugari badira ere, lokatiboa dela ez du inork orain arte baieztatu. Horrekin ikusten da ez direla gaurko euskaldunak erlatiboak lokatiboarekin duen zer-ikusiaz konturatzen. Egia esateko, lokatibo atzizki hutsa tokiizenetan bakarrik agertzen den ezkerreko, bestetan beti (*g)an* edo *-tan* erabiltzen delarik, ez da batere harrigarri oraingo hiztunak erlatiboan den lokatiboaz ez ohartzea.

Izan daiteke, beraz, gaurko hiztunen gogoan erlatibo-atzizkia eta lokatibo-atzizkia bat ez izatea, baina euskarazko erlatiboa lokatiboaren bitartez sortu dela ez dut zalantzarik egiten.

Orain, argibide horietarik zer ondore atera dezakegun ikus dezagun.

(2) *Euskalmorfologiaren zenbait gorabehera* izeneko mintzaldi haren textua E.U.T.G.-k sarri argitaratuko duelakoan nago.

II. ERLATIBO MUGATUAK ETA MUGAGABEAK

Ba omen dira bi erlatibo mota: mugatuak edo restriktiboak eta mugagabeak edo esplikatiboak. Zer alde dago horien artean? Hona hemen: bigarren motako erlatiboa duen esaldian, ez dugu erlatiboaren beharrik ondokoa zertaz mintzotzen jakiteko. Adibidez:

(3). Guztia dakien Jaungoikoak barkatuko dizu.

Hemen, erlatiboa kenduta ere, esaldia lehen bezain argi dago:

(3)a. Jaungoikoak barkatuko dizu.

Beraz, erlatiboa hemen mugagabea dugu.

Erlatibo mugatuetan bestela gertatzen da:

(4). Goizean ikusi dudana emakumea zure izeba ahal da?

Hor, erlatiboaren beharrean gaude *emakume* hitzaz nor aipatzen dugun jakiteko:

(4)a. Emakumea zure izeba ahal da?

Esaldi (4)-ren ordean (4)a esaten badut, "ez dakit zein emakumez ari zaren" egoki erantzun lekidake. Mugatua da, beraz (4)-k daukan erlatiboa.

Gorago esan dudana egia bada, hiztunak erlatiboaren jatorriaz ohartzen zireino, *-n* atzizkia duten erlatibo guztiek mugatuak izan behar zuten nahitaez, erlatiboaren eginkizunaz niona mugatuei baitagokie soil-soilik. Behialako batean, beraz, ez bide zegoen *-n* atzizkiarekin moldaturikako erlatibo mugagaberik.

Abialdiak honaino ekarri gaituelarik, ideki dezagun Goenaga-tar Patxi aitak idatzi duen liburu bikaina, *Gramatika bideetan* deritzana. Hor, hauxe irakur daiteke 297. orrialdean: "Euskaraz, *bait-* erabiltzen ez badugu, ez dugu *erlatibo ez restriktiboak* (edo *esplikatiboak*) sortzeko modurik".

Hori esanez, gaurregun ere *-n* -dun erlatibo arrunta beti mugatua dela aitortzen digu gramatikalarik horrek. Hizkuntzaren hutsak gidaturik ote dio hori? Ez dakit, baina hala dirudi, ezpaitigu beste zernolarik ematen. Ba-daiteke, beraz,

Goenagaren mintzaeran dioen bezala gertatzea. Hala balitz, indartu egingo lirakete erlatiboa dela eta agertu ditudan sinistreak.

Beste zenbait indargarri ere ba-da.

Izen-ordain pertsonalak ondoko dituzten erlatiboak mugagabeak izango dira nahitaez. Honelakoetan, *bait-* ez baliatzen diren euskalkiek ez dute eragozpenik:

(5). Lehenago hi baitintzan lengoajetan azkena, orai, aldiz, izanen iz orotako lehena. (Etxepare.)

Besteek bai, ongi baitakigu ez dagoela inongo euskaran (6) bezalako esaldirik:

(6). *Berandu etorri naizen nik ez dakit zer gertatu den.

Honen ordez (7) bai erabiltzen da:

(7). Berandu etorri naizen honek ez dakit zer gertatu den.

Erlatibo honen ondokoa *hau* erakuslea dugu, azaleko egituran behintzat.

Erakusledun ondokoek erlatiboak nola onartzen dituzten ez da erraz esaten.

Hemen auzi horretan ezin sar gaitezke. Behar bezala garbitzeko, erakusleek sakonean nola jokatzen duten zehatz-mehatz aztertu beharko litzateke eta. Goazen, bada, aurrera.

Pertsona bati dagokion berarizko izena edo izen propioa ondoko duen erlatiboa mugagabea da beti, ezpaitu izen horrek erlatiborik beharrik izendatzen duena aipatzeko. Beraz, hurrengo esaldi honek daukan erlatiboa mugagabea da, ondokoa *Meltxor* baita:

(8). Ala, batian, nere gantzontzilluak jartzera dijuela, esan zion erdiko gelan dagon Meltxorrek... (3).

---

(3) Ikus, Iraola Aristiguieta: *Oroitzak ta beste ipui asko* (Tolosan 1962), 15 orr.

Orobat, mugagabea da (9) hau:

(9). Nik asko maite zaitudan Andone: (4).

Lehengo batean, erlatibo mugagaberik ez bazen, 8 eta 9 bezalakorik ere ezin izan zitekeen. Hau Larramendi ospe-suak egiaztatzen du: "Cuando el nombre que viene con relativo de persona que hace es nombre propio de hombre o mujer, no se hace en bascuence la oración por relativo, sino por otros modos equivalentes. 1.º por ablativo absoluto: *Pedro aimbeste izanic, certacó naidu gueiago?* Pedro que tiene tanto, para qué quiere más? 2.º con la partícula pospuesta de los verbos determinantes y determinados: *Pedroc aimbeste due-lá, certacó*, etc. 3.º Con las partículas condicionales: *Pedroc aimbeste baldin badeu, certaco*, etc.

Horiek ditugu erlatibo mugagabeak betidanik ez direlako aurkitzen ditudan seinaleak. Onenean gehiago ere aurki dezake ni baino jakintsuagoak.

Dena dela, behialako batean ez zela *-n* atzizkidun erlatibo mugagaberik erizten zait, aipatu ditudan arrazoiengatik. Behialako batean diot. Ba-dakit erlatibo mugagabe hek ez dutela huts egiten, ez gaurko gipuzkeran, ez eta iparraldeko idazle zaharrengan.

Gaurko gipuzkeraz denaz bezain batean, (3), (8) eta (9) adibideak ba-direla ikusi dugu. Gainera, euskaldun askori erakutsita ere, ez zizkidan inork esaldi hauek gaitzetsi, nere tesia egiten nuenean (6):

(10). Egunero kilo erdi bat txokolate jaten duen Beobide-tar Pantxika ez da bat ere gizentzen.

(11). Egunero kilo erdi bat txokolate jaten duen Beobide-tar Pantxikak txokolategile batekin ezkondu nahi du.

Ba-dirudi, beraz, ez direla Gipuzkoarrak erlatibo mugagabeen hain etsai.

(4) Ikus Lopez Mendizabal Ixaka-k egindako *Erdel-euskel alkarriketako idaztitxoak*, 222 orr.

(5) Ikus, M. de Larramendi: *El Imposible Vencido* (Bigar. Argit.), 152 orr.

(6) Ikus, Rudolf P. G. de Rijk: *Studies in Basque Syntax: Relative Clauses*. (Massachusetts Institute of Technology, Sept. 1972), 153 orr.

Iparraldeko idazle zaharretan, Leizarraga hautatu dut. Hor ere adibide franko agertzen dira. Liburu osoa ez dut aztertu, baina zerrenda hau nahikoa da erlatibo mugagabeen ugariak konturatzeko. (Adibide hauetan erlatibo mugagabeak azpimarkatuko ditut.)

(12). ...*Iesus Christ gure Iaunac bere domesticoey eta fideley baicen emaiten eztrauzten* vianda saindu hauc pollui eta satsu eztitzatençat. (*Cenaz*, Biii (v).)

(13). Gaineracoaz, *trebucatu gabe beguira, eta bozcariorequin irreprensible bere gloria aitzinera eraman ahal çai-tzaizqueten* Iainco zuhur bakoitzari. (S. Iuda, 24.)

(14). Baldin nehorc erran badeça, Maite dut Iaincoa: eta bere anayeari gaitz badaritza: gueçurti da: ecen bere anaye dacussana maite eztuenac, *ikusten eztuen* Iaincoa nola maite ahal duque? (S. Ioan. I, IV-20.)

(15). ...*laudorio gucia appartenitzen çayon* Iaincoa bai than glorifica ledinçat. (*Advertimendua*, o.)

(16). Haur da *beguiraz dituen ardiéz arrangura handia duen* Iacob artzain iratzarria. (*Advertimendua*, vii (v).)

(17). Haur da *bere gloria guciarequin bere anaye bachoén eta on-beharrén eçagutzea eta recebitzea laido içan etzayon* Ioseph anaye gogaberá eta ona. (*Advertimendua*, vii (v))

(18). Haur da *bethierecotzat behingoaz sacrificio equin ukan duen* Melchisedech Sacrificadore eta Ipizpicu handia. (*Advertimendua*, vii (v))

(19). Haur da *bere Leguea gure bihotzezco tauletan bere Spirituaz scribatzen duen* Moyses Legue-eçarle subiranoa. (*Advertimendua*, vii (v))

(20). Haur da *puissança desobedient gucia bere suiectionera erekartan duen* David victoriosoa eta noblea. (*Advertimendua*, vii (v))

(21). Haur da *baque eta prosperitate onetan bere resu-má gobernatzen duen* regue Salamon triumphantia eta magnifico. (*Advertimendua*, viii (r))

(22). Haur da *bere herioaz bere etsayac accablatu eta desequin dituen* Sanson erscona eta verthutetsua. (*Advertimendua*, viii (r))

Ohargarria da, bestalde, *bait-* aurrizkiarekin moldatutako erlatiboak mugatuak izan daitezkeela Leizarraga-ren lumapean:

(23). Baina ethorriren dirade egunac edequiren baitzaye ezcondua eta orduan barur eguinen baituqueite. (S. Mattheu, IX-15.)

Eta berriz ere,

(24). Baina ethorriren dirade egunac edequiren baitzaye ezcondua, eta orduan barur eguinen duté egun hetan. (S. Marc II-20.)

Erlatiboa mugagabea eta ez mugatua dela adierazi nahi duenean, beti *zein* hitzaz baliatzen da Leizarraga. Adibidez:

(25). ...emanen draucat iatera vicitzeco arboretik cein baita Iaincoaren paradisoaren erdian. (Apoc. II-7.)

Hor "Iaincoaren paradisoaren erdian den vicitzeco arboretik emanen draucat iatera" ipini balu, beste zenbait tokitan ere bizitzeko arboreak daudela pentsa zitekeen, erlatiboa mugaturik bezala hartu ezkeroz.

Leizarraga-ren joskera uste izaten den baino garbiagoa dela esatera ausartuko nintzateke hemen. Nabari baita ez duela *zeineta* abar nolanahi erabiltzen, beti jakinaren gainean baizik, esaldia ilunegi edo itsusiegi geldi ez dadin. Esate baterako (26) bere *zein* eta guzti ez dago batere gaizki, nere ustez:

(26). Eta eriden ceçan han Eneás deitzen cen guiçon bat ia çortzi urthez ohean cetzanic, cein baitzén paralytico. (Apos. Act. IX-33.)

III. ERLATIBOETAN ISILTZEN DIREN POSPOSIZIOEZ

Erlatiboaren isilekoa zer den gogora gaitezen. Posposizio edo erlazio-atzizkia eraman dezake isileko honek. Adibidez:

(27). Gutiago barkatzen çayonac gutiago onhesten dic. (Leiz. S. Luc. VII-47.)

Erlatibo honetan, isilekoa *hari* da, noritasun-atzizkiarekin.

Isilekoa isiltzen dugu azaleko egituran, eta horrengatik, noski, daukan atzizkia ezin daiteke edozein izan, erlatiboak ongi ateratzea nahi badugu. Esate baterako:

(28). *Eskerrak ematen ditudan liburuak laister irakurriko ditut.

Esaldi hau ezin ontzat eman, ezin igarri baitzaio liburu horiengatik eskerrak ematen ditudala.

Beraz, erlatibo pasagarri baten isilekoak zein posposizio eraman ahal dezake? Nere tesia egiterakoan, galdera honi erantzuten saiatzen nintzenean, bi euskaldun mota direla idoroen nuen.

Ba-dira soilki erlatiboko aditzean eskuhartzen duten isilekoak onartzen dituzten hiztunak. Horiek ez dute onartzen (29) hau:

Besteek, ordea, erizpide zabalagoa dute, lehengoez gainera *-n*, *-ra*, *-tik* eta *-z* atzizkia duten isilekoak ere onartzen baitituzte. Adibide bana ipiniko dut:

(30). Laister joango aiz, Arantxa, beste maitasun batzuek izango ditunan etxera. (Martin Itziar Aguirre, *Larraundiko sendia*, 23. orr.)

(31). Eta ziur egon, zu lekaime sartuko zeran etxe ura, nik kixkali-eraziko dedala su ta gar. (A. Albisu Ayerdi: *Erreka-zuloan...!*, 43. orr.)

(32). Zoaz etorri ziñan lekura! (A. Labayen, *California... ku-ku!*, 149. orr.)

(33). Zuek ez zenduten gu ohartu ginen arriskua ikusten.

Jo dezagun orain idazle zaharrengana, auzi honetan nola jokutzen duten ikusteko.

Isilekoa lokatiboan duten adibideak non-nahi agertzen dira. Aurkitu ditudan guztiak ezartzea luzeegi litzateke eta, baten batzuek bakarrik aipatuko dizkizuet:

(34). Arech asco dan urtea, besteac bano ez ohea. (R. S. 109.)

(35). Hora il daguien mendian guiçona idoro ez didila. (Garibay, G. 139-52.)

(36). Aca donde yo estoy: ona, ni nagoan lequra. (Lan-
duchio, 227 v, 50. orr.)

(37). Andre hona den lekhura ailtxa itzak begiak. (Etxe-
pare.)

(38). Eta hec bethiere usatzen çuten bere lehen ceuden hirico leguez, çuçenez eta privilegioéz. (Leizarraga, ã, ii (v).)

(39). Eçagut eraci ieçaguc ebili behar garen bidea. (Leiz.
ABC, Othoitzak, Ps 143.)

-*ra* atzizkia duen isilekoa daukan erlatiborik ez dut aurkitu idazle zaharren textuetan, bai, ordea, -*tik* atzizkia duen isilekoko bat:

(40). Itzuliren naiz neure ilkhi naizen etxera. (Leiz.
Mat. XII-44.)

Isileko instrumentala duten adibideak ere ba-dira. Hona bi:

(41). Eta ecin phoroga citzaqueé ni orain accusatzen nauten gauçac. (Leizarraga, *Apost. Act. XXIV-13.*)

Leizarragaren mintzaeran *accusatu* aditzak atzizki instrumentala eskatzen du: *Eta anhitz gauzaz accusatzen çutén hura Sacrificadore principaléc.* (Marc, XV-3.)

Hura cerçaz accusa lutençát. (S. Ioan., VIII-6.)

Hilén sperançáz eta resurrectioneaz ni accusatzen naiz. (Apost. Act. XXIII-6.)

Mereci onez arintassunez accusa ahal neinde. (Eskein-
hitzak, 1.)

(42). Nic igorri çaituztet nekatu etzaretenaren biltzera. (S. Ioan. IV-38.) ("Ego misi vos metere quod vos non laborastis.")

nekatu aditzak instrumentala eskatzen du, hala nola: *eskerrak ematez ez zen nekatzen*.

Dakigunez, erlatibo baten isilekoak eta ondokoak atzizki bera dutenean (edo hobeki esateko, era berdineko atzizkia), erlatibo hau ontzat hartzen da beti. Hona hemen, horri esker ongi dagoen erlatibo bat:

(43). Cergatic gaichto iudicatzen naiz nic esquerrac emaiten ditudan gauçagatic? (Leiz. 1 *Cor.* X-30.)

Gehienetan, isilekoak *-gatic* atzizkia daramanean, erlatiboa ez da ongi ateratzen, esaldi (28)-an ikusi dugunez. Baina hemen bai isilekoak bai ondokoak *gatic* atzizkia daramatela-ko, oso ongi gelditzen da (43) hau.

Azkenean, adibide guzti horiek ikusita, sistima zahar-aren eta gaurkoaren artean ez dela alde haundirik nabaritzen esango nuke, orain gagozkion arlo honetan behinik behin.

IV. JOSKERA BITXIA

Erlatiboa bere ondokoaren aurrean ipini ohi dugu:

(44). Behin ba-zen hiru seme zituen errotari bat.

Egitura hori apur bat aldatzen ere ba-dakigu:

(45). Behin ba-zen errotari bat hiru seme zituen.

Bainan erlatiboa bere ondokoaren atzean daukan esaldi (46) hau, ez da, dakidanez, gaur asko erabiltzen:

(46). Behin ba-zen errotari hiru seme zituen bat.

Idazle zaharren textuetan, ordea, erruz aurki daiteke (46) bezalakorik. Adibide batzuek aipatzera noa:

(47). Artu-eguisu beyñ onaco trapu iqusleac ecarridituanac. (Micoleta, *Modo breve de aprender la lengua Vizcayna*, 30 orr.)

(48). Memoria ene gasaben trapu ycusleac eroan eguisanena. (Micoleta, 30 orr.)

(49). Cure pena dioçunoc... (7) (Etxepare.)

(50). Monument agueri eztiradenac beçala çareta. (Leiz. *S. Luc.* XI-44.)

(51). Prophetén hitz Sabbath guciatz iracurtzen diradenac complitu ukan dituzté. (Leiz. *Apost. Act.* XIII-27.)

(52). ...ceren ezpaitituc sinhetsi ene hitz bere demborán complituren diradenac. (Leiz., *S. Luc.*, I-20.)

(53). ...bere anaye dacussana maite eztuenac... (Leiz. *I Ioan*, IV-20.)

(54). Ceren ikustera ilki içan çarete desertura? canabera haiceaz erabilten den baten? (Leiz. *S. Luc.* VII-24.)

(55). ...guiçon abillamendu preciosoz veztitu baten? (Leiz. *S. Luc.* VII-25.)

San Mateoren itzulpenean bestela jokatu du, ordea:

(56). Ceren ikustera ilki içan çarete desertura? haiceaz erabilten den canabera baten? (Leiz. *S. Mat.* XI-7.)

Baina *Mat.* XI-8, *Luc* VII-25 bezalaxe dago.

(57). ...emazte testificatu çuenaren erranagatic. (Leiz. *S. Ioan*, IV-39.)

Erronkarin joskera hau ere ezaguna zen. Azkuek honela ematen digun esan zaharra: *min emoiten daian agina arranka zak*, Urquijok hola ematen baitigu:

(58). Agin min emoiten dayana arranka zak (8).

Bitxia deritzaigun joskera hau erdalkeriatzat jotzekoa ahal da? Ba-da halaxe uste duenik, baina nik ez dakit hala ote den. Har beza hitza nik baino gehiago dakienak.

---

(7) Lino Akesolok prestatu duen argitalpen berrian, hitz horiek zeharo aldaturik agertzen dira. Akesolok *zure penak diotzunak* jarri baitu, (45) esaldiaren eredura.

(8) Ikus, R. M. de Azkue, *Particularidades del dialecto roncalés*, 278 orr. eta J. de Urquijo, *Los Refranes de Garibay*, XXI orr.